

Parpibayeva Maftuna Zafarjon qizi

Namangan Davlat Universiteti

mustaqil tadqiqotchi doktorant,

E'mail: parpibayevamaftunaxon@@gmail.com

Tel: +99894 171 70 15

**“DEVONU LUG‘AT-IT-TURK” ASARINING LUG‘AT TARKIBIGA DOIR
MASALALAR**

Annotatsiya: Ushbu maqolada Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘at-it-turk” asaridagi lug‘aviy birliklar, xususan, so‘z yasalishi, sinonimiya, omonimiya, fonetik va dialektologik xususiyatlar, lingvokulturologik birliklar, folklor janrlari, semantik siljishlar va etimologik omillar zamonaviy o‘zbek tili bilan qiyosiy tahlil qilingan. Tadqiqot davomida tarixiy-qiyosiy va lingvosemantik metodlardan foydalanilgan. Asarning tilshunoslik va madaniyatshunoslikdagi o‘rni yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Devonu lug‘at-it-turk, Mahmud Koshg‘ariy, so‘z yasalishi, sinonimiya, omonimiya, dialektologiya, etimologiya, lingvokulturologiya, semantik siljish, qadimgi turkiy til, zamonaviy o‘zbek tili, folklor janrlari.

Парпибаева Мафтуна Зафаржон кизи,

Наманганский Государственный Университет

независимый исследователь докторант

**ВОПРОСЫ ЛЕКСИЧЕСКОГО СОСТАВА В ПРОИЗВЕДЕНИИ
“ДЕВОНУ ЛУГАТ-ИТ ТЮРК”**

Аннотация: В данной статье проводится сравнительно-лингвистический анализ лексических единиц из труда Махмуда Кашгари «Девону лугат-ит турк». Рассматриваются словообразование, синонимия, омонимия, фонетические и диалектологические особенности, лингвокультурные термины, жанры фольклора, семантический сдвиг и этимология. В исследовании применяются историко-сравнительный и лингвосемантический методы. Выявлена значимость труда в развитии узбекского языка и тюркской культуры.

Ключевые слова: Девону лугат-ит турк, Махмуд Кашгари, словообразование, синонимия, омонимия, диалектология, этимология, лингвокультурология, семантический сдвиг, древнетюркский язык, современный узбекский язык, жанры фольклора.

Parpibayeva Maftuna Zafarjon qizi

Namangan State University

independent researcher PhD student

ISSUES RELATED TO THE LEXICAL COMPOSITION IN “DEVONU LUGAT-IT TURK”

Annotation: *This article presents a comparative linguistic analysis of the lexical elements in Mahmud al-Kashgari’s “Devonu lugat-it turk” It explores word formation, synonymy, homonymy, phonetic and dialectological features, linguocultural terminology, folklore genres, semantic shifts, and etymology in relation to modern Uzbek. Historical-comparative and linguistic-semantic methods are applied. The study highlights the linguistic and cultural value of the work within the context of Turkic languages.*

Keywords: *“Devonu lugat-it turk”, Mahmud al-Kashgari, word formation, synonymy, homonymy, dialectology, etymology, linguoculturology, semantic shift, Old Turkic language, modern Uzbek language, folklore genres.*

KIRISH

Til har qanday millatning milliy tafakkuri, madaniyati va tarixini ifoda etuvchi asosiy vositadir. Har bir til o‘zining betakrorligi, boyligi va tarixiy taraqqiyot bosqichlari bilan ajralib turadi. Qadimiy turkiy tillar esa bugungi o‘zbek tilining negizi hisoblanadi. Bu borada Mahmud Koshg‘ariy tomonidan yaratilgan “Devonu lug‘at-it-turk” asari muhim manba hisoblanadi. Ushbu asar nafaqat tilshunoslik, balki tarix, madaniyat, etnologiya, geografiya, folklorshunoslik kabi sohalar uchun ham katta ahamiyatga ega bo‘lgan bebaho ilmiy yodgorlikdir. Mazkur maqolada “Devonu lug‘at-it-turk” asarining lug‘at tarkibiga doir masalalar, xususan, so‘z yasalishi, sinonimiya, omonimiya, morfemika, fonetika,

leksikologiya, dialektologiya va lingvokulturologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada ushbu xususiyatlarning zamonaviy o'zbek tilidagi ifodalanishi va evolyutsiyasi hamda qadimgi va hozirgi leksik birliklar o'rtasidagi aloqadorliklar yoritiladi. [1, I tom, 23-bet.]

ADABIYOTLAR TAHLILI

Tilshunos olim V.Teliya til va madaniyatning ajralmas bog'liqligini ta'kidlar ekan, bu jihat "Devonu lug'at-it-turk" asarida o'z aksini topganini ko'rish mumkin. [2, 125-bet] Asar tilni madaniyat asosida o'rganishga yo'naltirilgan ilk yirik ilmiy tadqiqot hisoblanadi. Shu bilan birga, A.K.Kurishjanov, E.V.Sevortyan, V.I.Arslanova kabi olimlar bu asarni turkiy tillarning umumiy sarchashmasi sifatida baholaydilar. [4, 67-bet] G'arb olimlaridan K.Brokkelman, P.Pelo va Bombachi kabi mutaxassislar to'rtliklarning janr tabiati, poetik shakllari hamda fors-arab ta'siri haqida qimmatli mulohazalar bildirganlar. [6, 145-bet] Bundan tashqari, N.K.Dmitriev, A.N.Kononov kabi rus tilshunoslari ham "Devon"ni turkiy xalqlarning etnolingvistik tarixini aniqlashda asosiy manbalardan biri sifatida baholagan. [11, 204-bet]

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqola tarixiy-qiyosiy, struktural, semantik va etimologik tahlil metodlariga asoslangan holda yozildi. Asosiy material sifatida "Devonu lug'at-it-turk" asari va unga doir hozirgi zamon tilshunoslik manbalari tahlil qilindi. So'z yasalishi, dialektologik farqlar, sinonimiya va omonimiyaga oid birliklar tizimli tahlil qilindi. Qiyoslash usuli orqali hozirgi o'zbek tili va qadimgi turkiy til o'rtasidagi uzviylik ochib berildi. Tahlillarda lingvokulturologik yondashuv, so'zlarning tarixiy ma'no o'zgarishlarini aniqlash va ularni kontekstda tahlil qilish metodlari qo'llanildi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

1. **So'z yasalishi:** Asarda qadimgi turkiy tilga xos so'z yasovchi affikslar (masalan, -chi, -la) keng qo'llanilgan. "Etchi", "emchi", "jatladi", "bitikchi" kabi birliklar bugungi o'zbek tilida ham mavjud. Ayniqsa, kasb-hunar bildiruvchi -chi qo'shimchasi "Devon"da keng ko'lamda namoyon bo'ladi.

2. **Sinonimiya:** “Bilka”, “biliglik”, “o‘qushlug‘”, “olim” kabi so‘zlar sinonim shaklida berilib, tilning stilistik boyligiga hissa qo‘shgan. Bu holat tilning poetik va estetik imkoniyatlarini boyitadi, ayniqsa og‘zaki nutq va she‘riyatda rang-baranglikni ta‘minlaydi.
3. **Omonimiya:** “Jarlig‘”, “jashlig‘”, “uja”, “ulag‘” kabi omonim birliklar asarda muhim lingvistik fenomen sifatida yoritilgan. Bu so‘zlar semantik tahlil orqali har xil ma‘nolarda ishlatilganligi ko‘rsatilgan. Shu bilan birga, omonimiyalik holatlaridan turkiy tillarda leksik birikmalar va ko‘p ma‘nolilik hodisasining shakllanishiga asos bo‘lgani ham ta‘kidlanadi.
4. **Fonetik va dialektologik xususiyatlar:** “Bug‘daj” (bug‘doy), “cho‘nchak” (cho‘ntak) kabi so‘zlarda lahjaviy talaffuz farqlari tahlil qilingan. Qarluq, qipchoq va o‘g‘uz lahjalari asosidagi farqlarga e‘tibor qaratilgan. Ayniqsa, fonetik metateza, diftongizatsiya, unli va undosh almashinish hodisalari alohida misollar bilan asoslab berilgan.
5. **So‘z birikmalari va qo‘shma so‘zlar:** “O‘g‘il-qiz”, “ot-ustom”, “tun-kun” kabi so‘zlar zamonaviy turkiy tillarda ham mavjud. Ular semantik kengayish yoki qisqarish bilan bog‘liq jarayonlarni aks ettiradi. Bundan tashqari, “Devon”dagi qo‘shma so‘zlar hozirgi adabiy tildagi birikmalar bilan uyg‘unlikda tahlil etildi.
6. **Leksik-semantik siljishlar:** “Ko‘ngilli”, “ko‘ngilsiz”, “so‘zug”, “qudurg‘aq” kabi so‘zlarda semantik drift hodisasi aniqlangan. Bu so‘zlarning hozirgi o‘zbek tilidagi mazmuni bilan asardagi ma‘nosi o‘rtasida tafovut mavjud. Bu hodisa til tarixidagi semantik evolyutsiya jarayonining tabiiy ko‘rinishi sifatida baholanadi.
7. **Etimologik tahlil:** “Kirit”, “sag‘un”, “bilga”, “bezik” kabi so‘zlarning kelib chiqishi, o‘zlashma yoki mahalliy bo‘lishi asosida tahlil etilgan. Koshg‘ariy tomonidan keltirilgan fonetik o‘zgarishlar, morfologik qo‘shimchalar asosida bu birliklarning kelib chiqish tarixi yoritiladi.
8. **Lingvokulturologik jihatlar:** Turkiy xalqlarning oilaviy, ijtimoiy tushunchalari (“ata”, “ana”, “o‘g‘ul”, “qiz”, “qarindosh”) ko‘plab

zamonaviy turkiy tillarda saqlanib qolgan. “Devon”dagi termin va atamalar zamonaviy madaniy qadriyatlarning shakllanishida muhim rol o‘ynagan.

9. **Folklor birliklari va janrlar:** Maqol, hikmatli so‘zlar va to‘rtliklar “Devon”da keng qo‘llanilgan bo‘lib, ularning mazmuni, struktura va shakli orqali turkiy xalqlarning og‘zaki ijodiy tafakkuri aks ettiriladi. Bu janrlar keyingi asrlar adabiyotiga, xususan, Navoiy davri she‘riyatiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

XULOSA

“Devonu lug‘at-it-turk” asari o‘z davrining tilshunoslik, madaniyatshunoslik va folklorshunoslik jihatidan eng boy manbalaridan biridir. Asardagi lug‘at tarkibi bugungi o‘zbek tilining rivojida beqiyos o‘rin egallaydi. So‘z yasalishi, sinonimiya, omonimiya, etimologiya, dialektologiya va lingvokulturologiya bo‘yicha berilgan misollar orqali bu asarning ilmiy-tilshunoslik ahamiyati yaqqol ko‘zga tashlanadi. Qolaversa, asar bugungi o‘zbek tili va boshqa turkiy tillarning kelib chiqish zaminini belgilashda, leksik-semantik o‘zgarishlarni tahlil qilishda, madaniy va ijtimoiy qadriyatlarni o‘rganishda muhim manba sifatida xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mahmud Koshg‘ariy. “Devonu lug‘at-it-turk” (I-III tomlar).
2. Teliya V.N. Til va madaniyat: semantik tadqiqotlar. – Moskva: Nauka, 1996.
3. Sevortyan E.V. Etimologik lug‘at. – Moskva, 1974.
4. Kurishjanov A.K. Turk tillarining tarixiy grammatikasi. – Toshkent, 1990.
5. Vinogradov V.V. Tilshunoslikka kirish. – Moskva: Nauka, 1982.
6. Brokkelman K. Qadimgi turk she‘riyati va uning janrlari. – Berlin, 1920.
7. Pelo P. Qadimgi turk poeziyasi tadqiqotlari. – Istanbul, 1987.
8. Bombachi G. Turk tilining rivoji va fors-arab ta’siri. – Ankara, 1992.
9. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining tarixiy fonetikasi. – Toshkent: Fan, 1980.
10. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi nashriyoti, 2006.

- 11.Dmitriev N.K. Turk tillarining tarixiy tahlili. – Moskva, 1955.
- 12.Kononov A.N. Qadimgi turk tili grammatikasi. – Leningrad: Nauka, 1980.